

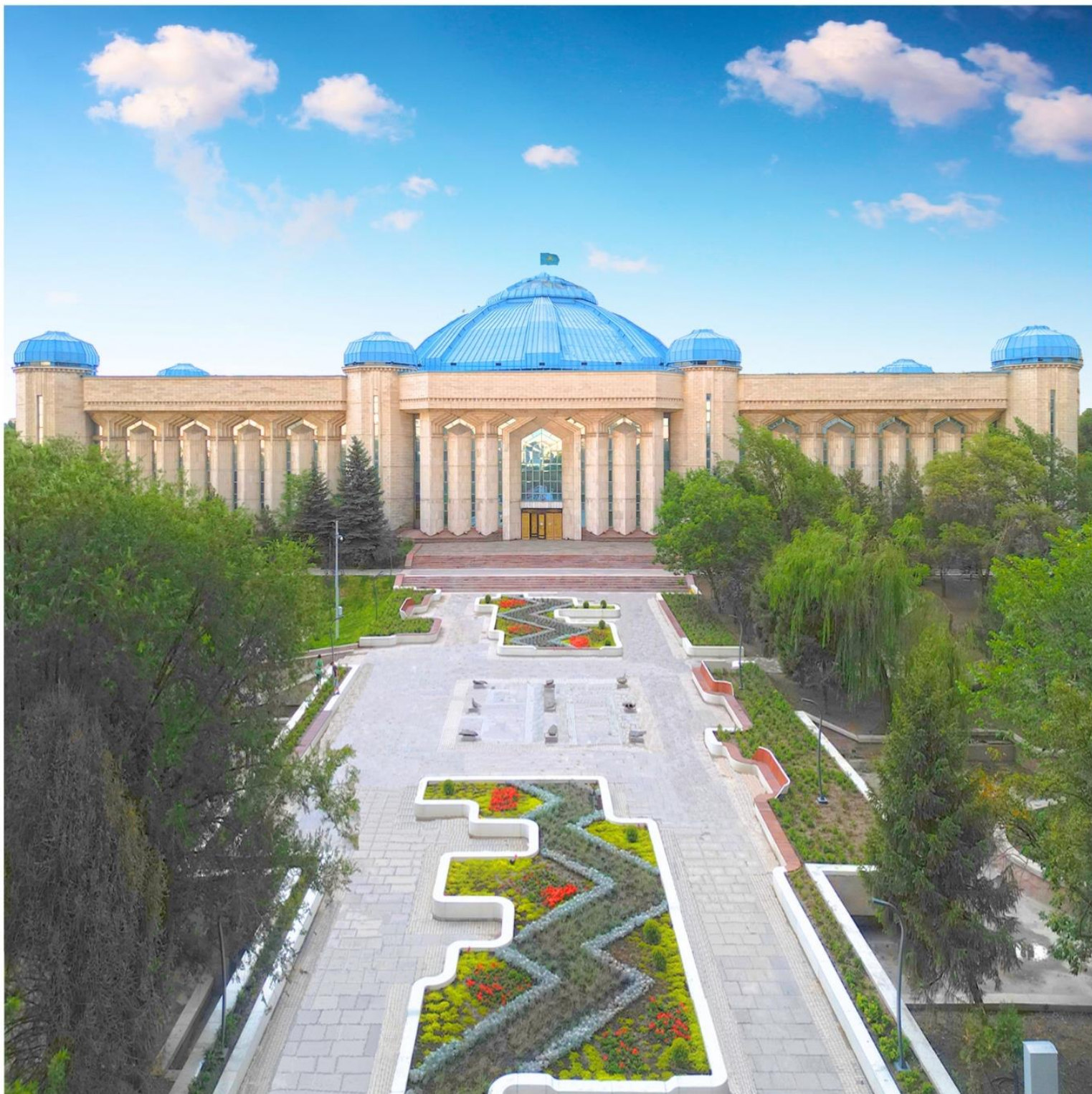
ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

2(14)2026

ӘОЖ 069.5

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЕР-ТОҚЫМДАРЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ, КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАСЫ

(Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі экспонаттары негізінде)

Қ.А. Талжанов

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақтөбе қаласы (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (АОТӨМ) қорында сақталған қазақтың дәстүрлі ер-тоқымдары мен ат әбзелдерінің типологиялық, көркемдік және семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу барысында музей коллекциясындағы үйрек бас ер, қозықұйрық ер, шошақ бас ер, сүйектелген бала ері және тоқым үлгілері ғылыми тұрғыдан талданып, олардың құрылымдық ерекшеліктері, жасалу технологиясы мен көркемдік безендірілуі сараланды. Ер-тоқымдардың ою-өрнектері мен символдық элементтерінің мән-мағынасы анықталып, олардың қазақ халқының дүниетанымымен, әлеуметтік қатынастарымен және рухани құндылықтарымен байланысы көрсетілді. Зерттеу нәтижелері ер-тоқымдардағы көркемдік дәстүрлердің сақ-скиф, түркі және ерте көшпелі мәдениеттерден бастау алатын тарихи сабақтастығын айқындайды. Музей қорындағы ат әбзелдері қазақ халқының ат мәдениеті мен дәстүрлі қолөнерінің маңызды тарихи-этнографиялық дереккөзі ретінде бағаланады.

Мақаланың мақсаты – аталған музей қорындағы ер-тоқым үлгілерінің типологиясын жүйелеу. Олардың құрылымдық ерекшеліктерін, жасалу технологиясы мен көркемдік безендірілуі негізінде жіктеу. Сонымен бірге, әрбір үлгінің семантикалық мәні, яғни ондағы ою-өрнек, пішін және материалы арқылы берілетін символдық мағыналарын талдап, қазақ халқының рухани-мәдени кеңістігіндегі орнын айқындау.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің негізгі материалдарын Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған қазақтың дәстүрлі ер-тоқымдары мен ат әбзелдері құрады. Зерттеу нысаны ретінде үйрек бас ер, қозықұйрық ер, шошақ бас ер, сүйектелген бала ері және тоқым үлгілері алынды. Сонымен қатар музейдің қор құжаттары мен этнографиялық әдебиеттер пайдаланылды. Зерттеуде тарихи-этнографиялық, типологиялық, салыстырмалы және семантикалық талдау әдістері қолданылды. Типологиялық әдіс бұйымдардың құрылымы мен безендірілу ерекшеліктерін жіктеуге мүмкіндік берсе, салыстырмалы талдау олардың тарихи сабақтастығын анықтауға негіз болды. Семантикалық талдау арқылы ою-өрнектердің мағыналық мазмұны ашылды. Бұйымдардың материалы, өлшемі, сәндік және техникалық ерекшеліктері кешенді қарастырылып, олар қазақ халқының ат мәдениеті мен дәстүрлі қолөнерінің тарихи-этнографиялық дереккөзі ретінде бағаланды.

Тірек сөздер: ер-тоқым, ат әбзелдері, типология, семантика, ою-өрнек, ат мәдениеті, дәстүрлі қолөнер, музей коллекциясы, көшпелі мәдениет, мәдени мұра.

Сілтеме жасау үшін: Талжанов Қ.А. Қазақтың дәстүрлі ер-тоқымдарының типологиясы, көркемдік ерекшелігі және семантикасы (Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі экспонаттары негізінде) // MUSEUM.KZ. 2026. №2 (14), 38-50 бб. DOI 10.59103/muzkz.2026.14.04

ТИПОЛОГИЯ, ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ И СЕМАНТИКА ТРАДИЦИОННЫХ КАЗАХСКИХ СЕДЕЛ

(на основе экспонатов Актюбинского областного историко-краеведческого музея)

К.А. Талжанов

Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Казахстан)

Аннотация. В статье рассматриваются типологические, художественные и семантические особенности казахских традиционных седел и конского снаряжения, хранящихся в фондах Актюбинского областного историко-краеведческого музея (АОИКМ). В ходе исследования были научно проанализированы образцы седел «үйрек бас ер», «қозықұйрық ер», «шошақ бас ер», детское седло, инкрустированное костью и потники, представленные в музейной коллекции. Рассмотрены их конструктивные особенности, технология изготовления и художественное оформление. Определены значение и символика орнаментальных мотивов и декоративных элементов седел, показана их связь с мировоззрением казахского народа, социальными отношениями и духовными ценностями. Результаты исследования свидетельствуют о сохранении в художественных традициях изготовления седел исторической преемственности, восходящей к сако-скифской, тюркской и раннекочевой культурам. Конское снаряжение, представленное в музейном фонде, рассматривается как важный историко-этнографический источник по изучению конной культуры и традиционного ремесленного искусства казахского народа.

Цель статьи – систематизировать типологию моделей седел из музейной коллекции, классифицировать их на основе конструктивных особенностей, технологии изготовления и художественного оформления. Одновременно проанализировать смысловое значение каждой модели, то есть символические смыслы, передаваемые её орнаментом, формой и материалом, и определить её место в духовно-культурном пространстве казахского народа.

Материалы и методы исследования. Основу исследования составили казахские традиционные седла и предметы конского снаряжения, хранящиеся в фондах Актюбинского областного историко-краеведческого музея. В качестве объектов исследования были выбраны седла типов «үйрек бас ер», «қозықұйрық ер», «шошақ бас ер», инкрустированное костью детское седло, а также образцы потников. Кроме того, использовались фондовая документация музея и этнографическая литература. В исследовании применялись историко-этнографический, типологический, сравнительный и семантический методы анализа. Типологический метод позволил классифицировать предметы по особенностям конструкции и декоративного оформления, а сравнительный анализ способствовал выявлению их исторической преемственности. С помощью семантического анализа было раскрыто смысловое содержание орнаментальных мотивов. Материалы, размеры, декоративные и технические особенности изделий рассматривались комплексно, что позволило оценить их как историко-этнографический источник по изучению конной культуры и традиционного ремесленного искусства казахского народа.

Ключевые слова: седло, конское снаряжение, типология, семантика, орнамент, конная культура, традиционные ремесла, музейная коллекция, кочевая культура, культурное наследие.

Для цитирования: Талжанов К.А. Типология, художественные особенности и семантика традиционных казахских седел (на основе экспонатов Актюбинского областного историко-краеведческого музея) // MUSEUM.KZ. 2026. №2 (14), с. 38-50. DOI 10.59103/muzkz.2026.14.04

TYOLOGY, ARTISTIC FEATURES, AND SEMANTICS OF TRADITIONAL KAZAKH SADDLES

(Based on the Exhibits of the Aktobe Regional History and Local Lore Museum)

K.A. Talzhanov

Aktobe Regional History and Local Lore Museum (Kazakhstan)

Abstract. This article examines the typological, artistic, and semantic characteristics of traditional Kazakh saddles and horse equipment preserved in the collections of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore (ARMHL). The study provides a scholarly analysis of several saddle types represented in the museum collection, including the *üyrek bas er* (duck-head saddle), *qozyquiyryq er* (lamb-tail saddle), *shoshaq bas er* (pointed-head saddle), a bone-decorated children's saddle, and saddlecloths. Their structural features, manufacturing techniques, and artistic decoration are analyzed. The meanings and symbolism of ornamental motifs and decorative elements are identified, demonstrating their connection with the worldview, social relations, and spiritual values of the Kazakh people. The results reveal the continuity of artistic traditions in saddle-making that trace their origins to the Scythian-Saka, Turkic, and early nomadic cultures. The horse equipment preserved in the museum collection is evaluated as an important historical and ethnographic source for studying Kazakh equestrian culture and traditional craftsmanship.

The purpose of the article is to systematize the typology of saddle models from the museum collection, classifying them based on their design features, manufacturing technology, and artistic decoration, while simultaneously analyzing the semantic meaning of each model—specifically, the symbolic meanings conveyed through its ornamentation, shape, and material – to determine its place within the spiritual and cultural landscape of the Kazakh people.

Research materials and methods. The primary research materials consisted of traditional Kazakh saddles and horse equipment preserved in the collections of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore. The objects of study included the *üyrek bas er*, *qozyquiyryq er*, *shoshaq bas er*, a bone-decorated children's saddle, and examples of saddlecloths. Museum archival records and ethnographic literature were also utilized. The research employed historical-ethnographic, typological, comparative, and semantic methods of analysis. The typological approach enabled the classification of objects according to their structural and decorative characteristics, while comparative analysis helped identify their historical continuity. Semantic analysis was used to reveal the symbolic meanings embedded in ornamental motifs. The materials, dimensions, decorative features, and technical characteristics of the objects were examined comprehensively, allowing them to be evaluated as valuable historical and ethnographic sources for the study of Kazakh equestrian culture and traditional handicrafts.

Keywords: saddle, horse equipment, typology, semantics, ornamentation, equestrian culture, traditional craftsmanship, museum collection, nomadic culture, cultural heritage.

For citation: Talzhanov K.A. Typology, artistic features, and semantics of traditional Kazakh saddles (Based on the Exhibits of the Aktobe Regional History and Local Lore Museum) // MUSEUM.KZ. 2026. №2 (14), pp. 38-50. DOI 10.59103/muzkz.2026.14.04

Кіріспе. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған ер-тоқымдар қазақ халқының материалдық мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде ерекше ғылыми назар аударуды талап етеді. Бұл бұйымдар тек қана көлік құралының бір элементі емес, сонымен қатар сол заманғы тарихты, әлеуметтік мәртебені, эстетикалық талғамды және дәстүрлі дүниетанымды бейнелейтін күрделі мәдени феномен болып табылады. Музейдің ғылыми қызметі мен экспозициялық кеңістігі бұдан бұрынғы зерттеулерде қарастырылғанымен, нақты осы ат әбзелдері коллекциясының семантикалық және типологиялық қырлары кешенді талдауды қажет етеді.

Нәтижелерді талқылау. Бүгінгі музейде сақталған ер-тоқым коллекциялары тек көне бұйымдардың жиынтығы емес, олар уақыттың үнсіз шежіресі. Әрбір ер-тоқымның бедеріндегі белгілері, әрбір өрнегінде алыстаған ғасырлардың ізі, көшпелі тіршіліктің

тынысы, шебердің қолтаңбасы сақталған. Бұл бұйымдар кеше мен бүгіннің арасын жалғап тұрған көпір іспетті.

Ер-тоқым тек ат әбзелі ғана емес, ол иесінің әлеуметтік орнын, талғамын білдіретін маңызды мәдени нышан болған. Ауқатты адамдардың ерлері асыл тастармен көмкеріліп, күміспен күптелсе, батырлардың ер-тоқымдары берік, ыңғайлы әрі жорыққа лайықталып жасалған. Осы арқылы біз тек затты ғана емес, сол дәуірдің рухын, адамның өмір салтын, мәдениетін танимыз.

Музей сәресінде тұрған әр ер-тоқым – бір әулеттің немесе бүткіл елдің тарихы. Ол ұрпақтан ұрпаққа мұра болып, талай жолды, талай тағдырды бірге өткерген. Бір қарағанда үнсіз тұрғандай көрінгенімен, оның әрбір бөлшегі иесінің өмірінен сыр шертеді: қуанышы мен қайғысын, жеңісі мен жеңілісін.

Сонымен қатар, бұл коллекциялар – халықтың ортақ тарихының ажырамас бөлігі. Олар арқылы біз тұтас бір елдің мәдениетін, дәстүрін, дүниетанымын көреміз. Шеберлердің қолынан шыққан әрбір ер-тоқым – ұлттық өнердің озық үлгісі, ата-бабадан жеткен асыл мұра.

Сондықтан музейдегі ер-тоқымдар коллекциясы – тек өткеннің құндылығы емес, бүгінгі күнмен үндескен тірі тарих. Олар бізге қайдан шыққанымызды еске салып, болашаққа бағыт беретін рухани қазына болып қала береді.

Соның бірі 1-ші суретте көрсетілген ер-тоқым. Ол музей қорына тіркеліп, этнография залына экспозицияланған типологиялық жағынан үйрек бас деп аталатын ер-тоқым өзінің ерекше көркемдік шешімімен және шебердің шеберлік деңгейі арқылы келушілердің назарын аударып келеді [НҚТ 1-1295. 83].

Сурет 1. НҚТ-412. Үйрек бас ер-тоқым (АОТӨМ қорынан).
Фото Қ.А. Талжановтікі

Аталған ердің алдыңғы қасы биік үйректің бас пішінінде алға қарай иілген, артқы қасы кен әрі сәл шалқайған. Жалпы ер алдыңғы, артқы қастардан және отырғыш бөлігі белағаш пен екі қапталдардан тұрады. Сыртқы бөлігі қоңыр қара түсті былғарымен қапталған. Былғары үстіндегі тозу іздері оның ұзақ уақыт қолданысты болғанының дәлелі. Ал қапталған былғарының ерді тұтастай қамтып үзеңгі бауға дейін жауып тұру тәсілі-ер-тоқымның әрі практикалық, әрі сәндік сапаларын арттыру үшін қолданылған. Ердің басты

қызметі салт аттының тұрақтылығын қамтамасыз ету. Биік қастар атқа мінушінің құлап кетуден сақтап, ұзақ сапар жағдайында қауіпсіздік береді.

Ердің алдыңғы қасының биіктігі 38 см, артқы қасы 25 см, қапталының ұзындығы 38 см, ені 10 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің артына дейінгі ұзындығы 40 см, ені 29 см.

Ер-тоқымдағы үйректің басы бейнеленуі дәстүрлі символикада қорғаныш пен абыройдың көрінісі ретінде қарастырылады. Қазақ мифологиялық танымында үйрек образы сақтау, жол көрсету сияқты мағыналық жүктемеге ие. Ал ердің алдыңғы қасына оны орналастыру, иесінің батырлық қасиеттерін және рухани қорғанысын айшықтайтын семиотикалық белгі ретінде түсіндіріледі.

Ердің алдыңғы қасының үйрек басы пішінінен артқы қасына дейінгі бөлігі композициялық тұтастық пен симметрия заңдылықтарын сақтай отырып безендірілген. Декоративтік әрлеуде басы дөңгелек мыс шегелер қолданылып, олар жапырақ тәрізді өрнек құрайтындай етіп сіркелеу әдісімен қағылған. Бұл тәсіл бұйымның эстетикалық тартымдылығын арттырып қана қоймай, оның құрылымдық беріктігін де қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, қолданылған өрнек формалары дәстүрлі көркемдік талғам мен шеберлік ерекшеліктерін айқындайды, нәтижесінде ердің жалпы келбеті үйлесімді әрі көркем сипатқа ие болады.

Ерді қаптаған былғарының алдыңғы қасының үйрек басы бейнесі жасалып, оған жасыл түсті бояумен сәндік элементтер түсірілген. Нәтижесінде нақты үйректің образы берілгені байқалады.

Ал қаптал бөліктерінде қанат бейнесі басы дөңгелек мыс тәрізді шегелерін сіркелеу элементтерін қолдану арқылы орындалған. Осымен бірге басы дөңгелек ақ түсті металл шегелерді бойлай жасыл және ақ түстер үйлестіріліп, үйрек қанатының көркем образы жасалған.

Ер-тоқымның сыртқы көрінісіне назар аударғанда, шебер оның жалпы пішіні мен композициялық құрылымы арқылы суда барлық қанатын жайып тұрған үйректің бейнесін шеберлікпен жеткізгені байқалады. Мұндай бейнелеу тәсілі бұйымның тек тұрмыстық қызметін ғана емес, сонымен қатар көркемдік-символдық мәнін де айқындай түседі.

Сонымен қатар, ерді тұтастай қамтып, үзеңгі бауға дейін жауып тұрған былғарының бұрыштарына «қошқар мүйіз» ою-өрнегі салынған. Ою-өрнек аралықтарына да жасыл түсті бояу қолданылған. Ер-тоқымдағы қошқар «мүйіз оюы» байлықтың, молшылықтың, күш-қуаттың және өркендеудің символдық белгісі ретінде қарастырылады. Сондықтан бұл ою иесіне күш, төзімділік және табыс әкеледі деген наным болғанының айқын көрінісі. Ал безендірілген жасыл түс табиғатпен, өмірмен және жаңарумен байланысты. Жасыл түс – көктемнің, өсіп-өнудің, жастықтың белгісі. Сонымен қатар, ол тыныштық пен үйлесімділікті білдіреді. Қазақ дүниетанымында жасыл түс көбіне үміт пен болашаққа деген сенімді сипаттайды.

Осылайша ер-тоқымның үйрек басты болуы, ондағы шегелеудің сәндік элементтері, жасыл түс пен «қошқар мүйіз» оюының үйлесуі иесіне батырлық қасиет және рухани қорғаныс, молшылық, күш-қуат және өміршеңдік тілеу идеясын білдіретін көркемдік-символдық жүйе болып табылады (Сурет 2).

Сурет 2. ГКП-11839. Қозықұйрық ер-тоқым (АОТӨМ қорынан).
Фото Қ.А. Талжановтікі.

Музей қоры 1990 жылы Ақтөбе қаласының тұрғыны Жанпейісова тапсырған қозықұйрық ерімен де толықтырылып, негізгі қор тізімдерінің қатарына енгізілген болатын [НҚТ 9621-12131. 319].

Қозықұйрық ер-тоқымының жасалу дәстүрі Батыс Қазақстан өңіріне тән қолөнер бұйымдарының бірі ретінде ғылыми тұрғыда бағаланады.

Ер дәстүрлі көшпелі мәдениетке тән салт ат әбзелдерінің бірі болып табылатын ағаш қаңқалы, былғарымен қапталған. Ер конструкциясы алдыңғы және артқы қастан, екі қапталдан және отырғыш бөліктен тұрады. Ердің ерекшелігі белағаш орны көнмен тартылған. Қастары айқын көтеріңкі пішінде жасалып, салт мінуге және ат үстінде тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған.

Ердің алдыңғы қасының биіктігі 38 см, артқы қасы 20 см, қапталының ұзындығы 33 см, ені 9,5 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің артына дейінгі ұзындығы 48 см, ені 30 см.

Ал үзеңгісі темірден соғу әдісімен жасалынған, ұзындығы 13,5 см, ені 15 см. Үзеңгінің табаны дөңгелек пішінде, ұзындығы 13 см, ені 4,5 см. Ерге екі қабатты үзеңгі баумен тағылған. Әскери, шаруашылық және күнделікті мінуге арналған.

Ердің негізгі материалы – қатты ағаш негіз, сыртқы беті қалың иленген былғарымен қапталған. Былғары беті металл әшекейлі шегелермен (гүл тәрізді түймелер) бекітілген, олардың бетінде жасыл түсті патина (металл бетінде ұзақ мерзімді тотығу нәтижесінде түзілген коррозиялық қабат) түзілген. Бұл әшекейлеу тәсілі ердің сәндік қызметімен қатар, құрылымдық беріктігін арттыру мақсатында қолданылғанын көруге болады. Ердің алдыңғы қасының шошақ басты бөлігі мен артқы қасының шеткі бөліктері ақ түсті металмен қапталып, механикалық жарылудан, тозудан қорғау қызметін атқарады. Сонымен қатар ердің қапталдарының да шеткі бөліктері ақ түсті металмен қапталғандығының іздері мен металдың бөлшектері бар.

Ердің қапталған былғары бетіндегі уақыт әсерінен пайда болған жарықшақтар, тозу іздері мен коррозия белгілері сақталған. Бұл ерекшеліктер оның тарихи құндылығын айғақтайды. Алдыңғы және артқы қастарда орналасқан бекіткіш тесіктер ерге қосымша жабдықтар (құйысқан, өмілдірік) орнатылғанын меңзейді.

Жалпы алғанда, зерттеліп отырған ер дәстүрлі ат әбзелдерінің технологиялық және эстетикалық ерекшеліктерін толық сақтаған, көшпелі қоғамдағы ат мәдениетінің дамыған деңгейін көрсететін этнографиялық және тарихи дереккөз ретінде бағаланады.

Қозықұйрық ердің сыртын түйенің көнімен қаптайды. Кейде көн орнына тарамыс талшықтарын немесе кендір шүйкесін желімге араластырып жағады. Бұл әдісті халық сіңірлеу деп те атайды. Шынында да сіңірлеу деп атаған жөн сияқты, өйткені тарамыс дегеніміздің өзі тігін жұмысына пайдаланатын кептірілген ірі мал сіңірінің талшықтарынан ширатылып дайындалады. Ал сойылған ірі малдың арнайы алынған сіңірін халық тарамыс деп те аталады [Арғынбаев, 1987: 25].

Музейдің ат әбзелдер коллекциясы қазақтың шошақ бас ерімен де (НҚТ-12112) толықты. Қатты қаңқалы, алдыңғы, артқы қастардан, отырғыш бөлігі белағаштан және екі қапталдан тұрады. Алдыңғы және артқы қасы биік, бұл оның қауіпсіздік және ұзақ сапарға арналғанын көрсетеді (Сурет 3).

Сурет 3. НҚТ-12112. Шошақбас ер-тоқым (АОТӨМ қорынан).
Фото Қ.А. Талжановтікі.

Ердің алдыңғы қасының биіктігі 32 см, артқы қасы 25 см, қапталының ұзындығы 40 см, ені 10 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің артына дейінгі ұзындығы 38 см, ені 30 см.

Ал, үзеңгісі темірден соғу әдісімен жасалынған, ұзындығы 18 см, ені 15 см. Үзеңгінің табанының ұзындығы 13 см, ені 6 см. Ерге екі қабатты үзеңгі баумен тағылған.

Бұл оны функционалдық тұрғыдан салтанатты не тұрмыстық мақсаттағы қолданылғанын көрсетеді.

Ер қара түсті былғарымен қапталып, оның қастары, қапталдары және белағашы өсімдік тектес өрнектер мен геометриялық бедерлер арқылы көркемделген. Сәндік мақсатта металдан жасалған шегелер мен гүл тәрізді әшекей элементтер кеңінен қолданылған. Бұл

әшекейлер тек эстетикалық қызмет атқарып қана қоймай, ер сүйегінің беріктігін арттыруға да ықпал етеді. Сонымен қатар, гүл тәріздес және түйме дақ сипатындағы өсімдік өрнектері табиғаттың әсемдігін, өмірдің жаңару идеясын бейнелейді. Аталған символдық элементтер иесінің эстетикалық талғамын, рухани үйлесімін және қорғаушы мәнге ие дүниетанымдық ұстанымдарын көрсетеді.

Ер – көшпелі ер адамның негізгі атрибуты. Ол батырлық, еркіндік және жауынгерлік өмір салтымен байланысты. Ал әшейкеленген ер – иесінің әлеуметтік дәрежесін, байлығын және беделін білдіреді. Күміс немесе ақ түсті металмен көмкерілген бөлшектер мәртебелік сипат береді.

Музей қорының ат-әбзелдер коллекциясын толықтыру мақсатында тағы бір ер 1991 жылы Шалқар ауданы Жылтыр ауылының тұрғыны Т. Аужаевтан қабылданып алынды. [НҚТ 9621-12131. 358].

1984 жылы шебер Қарамұқан Басшин жасаған, бұғының мүйізі сүйегімен сүйектелген бала ері (НҚТ-10084) музей қорына қабылданып, этнография залының экспозициясына орналастырылды. Музей деректеріне сәйкес, аталған ерді шебер 1972 жылы қыз балаға арнап жасаған. Ерді сүйектеуі үшін шебер Сібірден бұғының мүйіз сүйегін алдырған. Бұл ер түрі балалар кәмелет жасына жетіп, аяқтары үзеңгіге тиген кезеңнен бастап (қыз балаларды қоса алғанда) пайдаланылған (Сурет 4). Ер-тоқым қастардан, белағаштан және қапталдардан тұрады [НҚТ-9621-12131. 68].

Сурет 4. НҚТ-10084. Бала ер-тоқым. (АОТӨМ қорынан).
Фото Қ.А. Талжановтікі.

Ердің алдыңғы қасының биіктігі 29 см, артқы қасы 18 см, қапталының ұзындығы 40 см, ені 9 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің артына дейінгі ұзындығы см 38, ені 28 см.

Ер-тоқымның қастары мен қапталдары сүйекпен әшекейленіп, ал отырғыш бөлігі болып саналатын белағашы былғарымен қапталған. Ердің алдыңғы қасының жоғарғы бөлігіне шаршы пішінді символ орналастырылып, оның ішіне «Өмір ағашы» ою-өрнегі бейнеленген. Сонымен қатар, қастардың жиектері өмір ағашының бұтақтары мен төртқұлақ сипатындағы символдық ою-өрнектермен көмкерілген. Ал артқы қасының жиегіне «S» тәрізді шексіздік белгісін білдіретін символдық өрнек салынған. Бұл ою-өрнектер ер-тоқымның көркемдік ерекшелігін айқындап қана қоймай, оның семантикалық және символдық мәнін де тереңдете түседі.

Е. Қожабаевтың «Қазақ оюлары» еңбегінде көрсетілгендей, шаршы пішіні, ұлттық ою-өрнектердің семантикалық мән мағынасы бойынша, Жердегі тіршіліктің, тұрақтылық пен үйлесімнің белгісі болса, үшбұрыш қасиетті тау ұғымын, соның ішінде Ұлытауды білдіретін символдық мәнге ие. Осы арқылы автор ұлттық ою-өрнектерді халықтың дүниетанымы мен мәдени жадын танытатын бейнелеу құралы ретінде сипаттайды.

Бір-біріне қарсы бағытта айналған екі шиыршықты түйістіру арқылы «S» тәрізді таңба аламыз. Бұл – шексіздік нышаны. Егер «S» тәрізді екі таңбаны бірінің үстіне бірін айқыш түрінде орналастырсақ, солярлық таңба пайда болады. Қарама-қарсы бағытқа айналған екі солярлық таңбаны теңқабырғалы айқышпен үйлестірсек, халқымыздың ең танымал оюы – қошқармүйіз шыға келеді. Ал төрт шиыршықты айналдыра орналастырсақ, қазақ оюларының «Ұлы ана» деп аталатын пішін құрастырушы ою элементін көруге болады [Қожабаев, 2015: 9].

Бұл тұста шебердің ер-тоқымда қолданған символдық бейнелері оның дүниетанымы мен халықтық танымға негізделген философиялық көзқарасын айқын көрсетеді. Зерттеу барысында анықталғандай, қыз баласына арналған ер-тоқымдағы әрбір ою-өрнек белгілі бір тілек пен ырымдық мәнді білдіреді. Мәселен, шаршы пішінді символ төрт құбыласының теңдігін, өмірдің тұтастығы мен тұрақтылығын меңзейді. Ал өмір ағашы және оның жан-жағына таралған бұтақтары қыз баласының өмір жолы жалғасып, ұрпағы көбейіп, өсіп-өркендеуін білдіретін көне танымдық нышан ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, төрт құлақ бейнесі халық түсінігіндегі «төрт түлігі сай, төрт құбыласы түгел» деген ізгі тілектің көрінісі болып табылады. Бұл символ қыз баласының бағы жанып, жұлдызы жоғары болып, тұрмысы берекелі болсын деген мағынаны қамтиды. Ал «S» тәрізді шексіздік белгісі мәңгіліктің, өмір сабақтастығының және аналық бастау идеясымен сабақтасып, «Ұлы ана» ұғымын ишаралайтын символ ретінде бағаланады.

Осылайша, шебердің ер-тоқымдағы символдарды қолдану ерекшелігі тек сәндік мақсатпен шектелмей, қазақ халқының дүниетанымы, ырым-тілектері мен рухани құндылықтарын бейнелейтін күрделі семиотикалық жүйе екенін аңғартады.

Музей қорындағы (НҚТ-17266) шебер Соңғыбай ұстаның қолынан шыққан қозықұйрық ер қазақтың дәстүрлі қолөнерінің көрнекті үлгілерінің бірі ретінде ерекше тарихи-мәдени құндылыққа ие. Аталған бұйымды 1966 жылы Комсомол ауданы, Басқұдық ауылының тұрғыны Абдин Тажи сол кезеңде танымал шебер Соңғыбай ұстаға өзінің ұлы Беркінбекке арнап арнайы жасатқан. Бұйымның жасалу тарихы отбасылық дәстүрлер мен ұлттық қолөнердің сабақтастығын көрсетеді. Әкенің баласына арнап жасатқан бұл ер сол дәуірдегі әлеуметтік-мәдени қатынастар мен рухани құндылықтардың көрінісі ретінде ерекше маңызға ие.

Кейіннен аталған жәдігер тарихи мұра ретінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған.

Ер ағаш қаңқадан жасалып, сыртқы беті қара түсті былғарымен қапталған. Ұрпақтарының ауызша мәліметтеріне сәйкес, ерді қаптауға сиыр терісінен иленген былғары пайдаланылған. Ердің алдыңғы және артқы қастарының, сондай-ақ қапталдарының жиектері гүл пішіндес түймелі металл әшекейлі шегелермен бекітіліп, безендірілген. Алдыңғы қастың жоғарғы сүйір бөлігіне металл лента орнатылған (Сурет 5). Қолданылған сәндік элементтер

ердің көркемдік-эстетикалық сипатын айқындап, оның дәстүрлі қолөнер бұйымы ретіндегі ерекшелігін көрсетеді. Ердің үзеңгі бау тағылатын жоғарғы бөлігінде қанатша, қорғағыш былғары немесе үзеңгі бауының жапқышы шегемен бекітілгенін көруге болады.

Сурет 5. НҚТ-17266. Қозықұйрық ер-тоқым (АОТӨМ қорынан).
Фото Қ.А. Талжановтікі.

Ердің алдыңғы қасының биіктігі 25 см, артқы қасы 13 см, қапталының ұзындығы 38 см, ені 10 см. Ердің алдыңғы қасынан керсеннің артына дейінгі ұзындығы 48 см, ені 29 см.

2018 жылы бұйымның иесі Тажиев Беркінбек Тажиұлы оны музей қорына ресми түрде тапсырған. Бұл қадам жәдігердің ғылыми айналымға енгізілуіне және көпшілікке таныстырылуына мүмкіндік берді. Қазіргі таңда аталған ер-тоқым музей экспозициясының маңызды бөлігін құрап, «Қазақ хандығы» залы аясында келушілер назарына ұсынылуда [НҚТ-17201-17929/1. 30].

Жалпы музейлік зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында археологиялық олжалардан табылған экспонаттарды салыстырмалы түрде талдау нәтижесінде қазіргі ер-тоқымдарда кездесетін символдық ою-өрнектердің бастау көзі ежелгі дәуірлерден тамыр тартатыны анық байқалады. Бұл өрнектердің тарихи-мәдени сабақтастығы халықтың дүниетанымы мен көркемдік дәстүрінің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқанын көрсетеді. Бұл пікірді кейбір зерттеуші авторлардың еңбектерінде берілген ғылыми анықтамалары мен пайымдаулары да дәлелдей түседі.

Қазақтар сақ-скиф, түркі халықтары мәдениетінің тікелей мұрагерлері және бұл олардың көзқарастары мен діни, мерекелік салт-дәстүрлерінен, әсіресе ою-өрнектерінен анық көрінеді [Қожабаев, 2015: 10].

Ою-өрнектік композицияларда өсімдік тектес пішіндерге ауысатын мүйізтәрізді сәндік элементтер, «ислими» өркендерін еске түсіретін мотивтер, үш жапырақты пішіндік үйлесімдер басым болып келеді – мұның барлығы көшпелілер өнерінде ХХ ғасырға дейін сақталған. Ою-өрнек пішінінің құрылымы андронов дәуірі мен ерте көшпелілер өнерінде шындалған геометриялық символикаға негізделген. Шеңбер пішінінің айқын көрінісі, бұйым

силуэтіндегі де, жекелеген декордағы да крест тәрізді үйлесімдер, шаршы және тік төртбұрышты ою элементтерінің комбинациялары декоративтік композициялардың негізгі құрылым түзуші формалары болып қала береді. Көркем шығармашылықтың алдыңғы тәжірибелеріндегідей, декоративтік композицияның мазмұндық бөлігі ғаламның құрылымдық қағидалары туралы түсініктерді бейнелейді. Сол сияқты айналы, бинарлық, крест тәрізді, шеңберлі және үшбұрышты жүйелер барлық көркем бұйым түрлеріндегі декоративтік композиция құрылымының негізін құрайды [Кундакбайулы және т.б., 2012: 183].

Төменде көрсетілген былғарымен қапталған тоқым музей қорына (НҚТ-17013) тіркеліп, экспозицияда келушілерге таныстырылып келеді (Сурет 6). Құрылымы екі қабатты: ішкі жағы тығыз, жұмсақ қой жүнінен жасалған, бұл оның амортизациялық қасиетін арттырады; ал сыртқы беті қара түсті былғарымен қапталған. Шеттері берік жиектеліп, тозуға төзімді етіп өңделген.

Сурет 6. КП-12113. Былғарымен қапталған ер-тоқым (АОТӨМ қорынан).
Фото Қ.А. Талжановтікі.

Тоқымның пішіні аттың жон арқасының анатомиялық ерекшеліктеріне бейімделген – орта тұсында ойыс, екі бүйірі кеңейтілген. Бұйымда бекітуге арналған бау-жіптер мен тесіктер қарастырылған, бұл оны ерге немесе басқа әбзелдерге нығыздап байлауға мүмкіндік береді. Кейбір бөліктерінде былғары шашақтар мен тігіс элементтері байқалады, олар функционалдық қана емес, ішінара сәндік рөл де атқарады.

Тоқым–ат әбзелдерінің бірі. Ол ер-тұрманның астына салынатын, аттың арқасын қорғайтын және салмақты жұмсартып, біркелкі таратуға арналған төсеніш қызметін атқарады.

Бұйымды 1964 жылы Мұғаджар ауданының тұрғыны Б. Елтезеров сыйға тапсырған. Шебері белгісіз [НҚТ-16674-17200. 160].

Жалпы алғанда, бұл тоқым практикалық мақсатта жасалғанымен, оның материалдық құрамы мен өңдеу тәсілдері дәстүрлі қолөнер технологияларын көрсетеді. Ол көшпелі мәдениеттегі ат әбзелдерінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде тарихи-этнографиялық құндылыққа ие.

Жалпы тоқымды дайындауда жаңа туған қозының марқа жасына жақындаған кезеңіндегі жүні пайдаланылады. Бұл жүн қырқылып алынып, одан басылған киізден тоқым жасалады. Жас қозы жүнінің талшықтық құрылымы жұмсақ әрі серпімді болғандықтан, ол мініс атының жаурынын механикалық зақымданудан тиімді қорғайды. Сонымен қатар, егер аттың жаурыны зақымдалған жағдайда, мұндай тоқым терлеген жерді құрғатып, жараның жазылуына ықпал ететін емдік қасиетке ие.

Қорытынды. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған ер-тоқымдар мен ат әбзелдері қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Зерттеу барысында музей коллекциясындағы үйрек бас ер, қозықұйрық ер, шошақ бас ер, сүйектелген бала ері және тоқым үлгілерінің типологиялық, құрылымдық және көркемдік ерекшеліктері сараланды.

Талдау нәтижесінде аталған бұйымдардың әрқайсысы өзіне тән конструкциялық сипатымен, жасалу технологиясымен және көркемдік безендірілуімен ерекшеленетіні анықталды. Ер-тоқымдардың ағаш қаңқалы негізі, былғарымен қапталуы, металл шегелермен, сүйекпен және металл әшекейлермен көркемделуі қазақ шеберлерінің жоғары кәсіби деңгейін көрсетеді. Сонымен қатар олардың құрылымдық шешімдері көшпелі өмір салтының талаптарына толықтай бейімделгендігін дәлелдейді.

Зерттеу барысында ер-тоқымдардағы ою-өрнектер мен символдық бейнелердің тек сәндік қызмет атқармай, терең семантикалық мазмұнға ие екендігі айқындалды. Үйрек бейнесі қорғаныш пен жол көрсетуші ұғымдарын білдірсе, қошқар мүйіз оюы күш-қуат, молшылық және өркендеудің нышаны ретінде көрініс тапқан. Сондай-ақ өмір ағашы, төрткұлақ, шаршы және шексіздік таңбалары тәрізді өрнектер халықтың дүниетанымдық көзқарастарын, ұрпақ жалғастығы, тұрақтылық, береке мен мәңгілік туралы түсініктерін бейнелейді. Бұл ерекшеліктер ер-тоқымдарды тұрмыстық бұйым ғана емес, күрделі семиотикалық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге зерттеу нәтижелері қазақ ер-тоқымдарындағы көркемдік дәстүрлердің сақ-скиф, түркі және ерте көшпелі мәдениеттерден бастау алатын тарихи сабақтастықпен байланысты екенін көрсетті. Геометриялық және зооморфтық өрнектердің, симметриялық композициялардың және космогониялық сипаттағы белгілердің сақталуы ұлттық қолөнердің ғасырлар бойы үзілмей жалғасқан көркемдік дәстүрін дәлелдейді.

Осылайша, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің ер-тоқым коллекциясы қазақ халқының ат мәдениетін, дәстүрлі қолөнерін, әлеуметтік қатынастарын және дүниетанымдық құндылықтарын зерттеудегі маңызды дереккөз болып табылады. Бұл жәдігерлердің ғылыми айналымға енгізілуі мен кешенді зерттелуі ұлттық мәдени мұраны сақтау мен насихаттауға, сондай-ақ қазақтың дәстүрлі ат әбзелдерінің тарихи-мәдени маңызын тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Ғылыми-зерттеу еңбек. Алматы: Өнер, 1987. 128 бет.

Кундакбайұлы Б., Ергалиева Р.А., Кузембаева С.А., Жумасеитова Г.Т. История казахского искусства. Средневековый период. Том 2. Алматы: «Арда+7», 2012. 448 с., илл.

Қожабәев Е. Қазақ оюлары: Тәңіршілдік мәдениетінің пиктограммалары және олардың модульдерін заманауи дизайн бойынша үйлестіру тәсілдері. Алматы: Мектеп, 2015. 344 б., сур.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 1-1295. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 1980 жыл. Аяқталуы: 1987 жыл.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 9621-12131. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 1982 жыл. Аяқталуы: 1991 жыл.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 16674-17200. (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2009 жыл. Аяқталуы: 2017 жыл.

Негізгі қордың түсімдер кітабы 17201-17929/1 (11 қосымша). Сақталуы: тұрақты. Басталуы: 2017 жыл. Аяқталуы: 2017 жыл.

REFERENCES

Argynbayev, Kh. Traditional Crafts of the Kazakh People: A Research Study. Almaty: Oner Publishing House, 1987. 128 p. (In Kazakh).

Kundakbaiuly, B., Yergaliyeva, R.A., Kuzembayeva, S.A., & Zhumaseitova, G.T. History of Kazakh Art. Vol. 2. The Medieval Period. Almaty: Arda+7 Publishing House, 2012. 448 p., ill. (In Russian).

Kozhabayev, E. Kazakh Ornaments: Pictograms of Tengrian Culture and Methods of Integrating Their Modules into Contemporary Design. Almaty: Mektep Publishing House, 2015. 344 p., ill. (In Kazakh).

Main Collection Acquisition Register No. 1–1295 (Appendix 11). Permanent storage. Records covering the period from 1980 to 1987. (In Kazakh).

Main Collection Acquisition Register No. 9621–12131 (Appendix 11). Permanent storage. Records covering the period from 1982 to 1991. (In Kazakh).

Main Collection Acquisition Register No. 16674–17200 (Appendix 11). Permanent storage. Records covering the period from 2009 to 2017. (In Kazakh).

Main Collection Acquisition Register No. 17201–17929/1 (Appendix 11). Permanent storage. Records for the year 2017. (In Kazakh).

Автор туралы мәлімет: Талжанов Қайрат Әбенұлы – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің Қазіргі заман тарихы бөлімінің кіші ғылыми қызметкері (Ақтөбе қаласы, Ораз Тәтеұлы көшесі 3, Қазақстан). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Сведения об авторе: Талжанов Кайрат Абенович – младший научный сотрудник Отдела новейшей истории Актюбинского областного историко-краеведческого музея (г. Актөбе, улица Ораза Тәтеұлы, 3, Казахстан). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Information about the author: Kairat A. Talzhanov – Junior Researcher at the Modern History Department of the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore (Aktobe city, 3 Oraz Tateuly Street, Kazakhstan). E-mail: kayrat_talzhanov@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.06.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.06.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.06.2026.